

BIJDAGEN
EN
MEDEDELINGEN

HISTORISCH JAARBOEK VOOR GELDERLAND

DEEL CVII

2016

VERENIGING GELRE

ARNHEM

2016

VERENIGING GELRE
Opgericht 26 november 1897
Beschermvrouw: Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Beatrix

BESTUUR

Prof. mr. drs. J.S.L.A.W.B. Roes, te Nijmegen, voorzitter, 2009
Dr. F.J.W. van Kan, te Amersfoort, secretaris, 2008
(Correspondentieadres: Westervoortsedijk 67-D, 6827 AT Arnhem)
Drs. R.E.C. van der Pluym, te Nijmegen, penningmeester, 2014
Mr. dr. P.J. van Cruyningen, te Wageningen, 2016
Mevrouw Y.E. Jakobs-Lommers, te Culemborg, 2015
Mevrouw drs. J.R. Jas, te Arnhem, 2008
Dr. J.A.E. Kuijs, te Gouda, 2006
D.M. Lueb MA, te Antwerpen, 2016

REDACTIECOMMISSIE

Dr. J.A.E. Kuijs, te Gouda, voorzitter, 2008
Drs. M. Gubbels, te Driel, secretaris en eindredacteur, 2013
Dr. P. Brusse, te Amersfoort, 2015
Dr. G.A. Noordzij, te Amsterdam, 2016
Mevrouw drs. H.J.M. Peterse, te Oss, 2015
Dr. J.G.M.M. Rosendaal, te Nijmegen, 2001
Drs. L. Savenije, te Nijmegen, 2016
Mevrouw drs. M. Smit, te Hengelo (Gld.), 2015

Deze uitgave kwam mede tot stand dankzij de financiële steun van
de Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven.

STICHTING FONDS
A·H· MARTENS VAN SEVENHOVEN

INHOUD

- MIEKE SMIT (REDACTIE)
7 De Gelderse Archeologische Kroniek: archeologie in het nieuws!
- HENNY DENESSEN
59 Bestuurlijke vernieuwing in het hertogdom Gelre: de leenstadhouders van Karel de Stoute (1473-1477)
- MAARTJE A.B.
77 Handel en transport in tijden van oorlog. Een analyse van een internationaal conflict voor de Gelderse Zuiderzeekust in 1543
- STEFAN GROPP
97 Tussen Republiek en Rijk. De Batenburgse muntslag onder graaf Maximiliaan van Bronkhorst (1615-1624)
- ELYZE STORMS-SMEETS
117 'Hier is Natuur met Kunst gepaard'. Het buitenleven van regentenfamilie Brantsen
- JOHAN CAREL BIERENS DE HAAN
143 'Een afwisseling van heerlijke uitzigten'. Jacob Mattheus de Kempnaer (1793-1870) en zijn buitenplaats Bato's Wijk te Oosterbeek
- IRMGARD HANTSCHÉ
169 Das Herzogtum Kleve zwischen 1794 und 1816
- DIRK LUEB
189 'Verbittering der gemoederen in deze streken'. Identiteitsvorming in de voormalige Kleefse enclaves in Gelderland en de moeizame integratie in Nederland, 1816-1866
- JON VERRIET
211 'Genoeglijk onderonsje' of 'totale oorlog'? Regionale identificatie en Gelderse ontmoetingen in het Nederlandse voetbal
- 235 Boekbesprekingen
- 270 Curricula vitae van de auteurs

DE GELDERSE ARCHEOLOGISCHE KRONIEK

Archeologie in het nieuws!

onder redactie van

MIEKE SMIT

In 2015 besteedde *De Gelderlander* regelmatig aandacht aan een archeologisch onderzoek of bijzondere vondst in Gelderland. Met koppen als ‘Eeuwenoud kerkhof in Hummelo blootgelegd’ en ‘Mysteries blijven rond Romeinse pluk haar en “scalp”’, maar ook ‘Archeologisch onderzoek Dieren zonder resultaat’ berichtte de krant een kleine honderd keer over het rijke Gelderse bodemarchief. Archeologie geniet de belangstelling van het grote publiek. Zozeer zelfs dat de archeologen die open dagen organiseren op hun opgravingen steeds kunnen rekenen op een enorme toeloop.

Een recent fenomeen is de publieksopgraving. Zo konden in 2014 archeologen in de dop en andere belangstellenden zelf op zoek gaan naar voorwerpen uit het verleden van de oudste stad van Nederland, Nijmegen. Om zich een echte archeoloog te kunnen wanen moesten ze een kaartje kopen en het liep storm! Met dit project *Nijmegen graaft!* werd de geschiedenis van de stad op een toegankelijke manier voor iedereen zichtbaar en voelbaar gemaakt. Letterlijk, want nergens komt het verleden dichterbij dan in de opgravingsput!

Een andere manier om het grote publiek in aanraking te brengen met archeologie vormen de ArcheoHotspots die op verschillende locaties in het land zijn geopend en waar iedereen kan binnenlopen, bodemvondsten kan bekijken en met archeologen kan praten, maar ook zelf archeologisch onderzoek kan doen. Op 8 juli 2016 opende de eerste Gelderse ArcheoHotspot in het Gelders Archeologisch Centrum aan de Museum Kamstraat in Nijmegen.

Ook de Archeologische Kroniek past in deze trend om meer mensen in aanraking te laten komen met enerzijds het veldwerk en anderzijds de door archeologen gegenereerde kennis over ons – soms verre – verleden. Ook dit jaar hebben niet alle onderzoeken van de afgelopen tijd een plaats in de Kroniek gekregen; de auteurs hebben de belangrijkste en meest opvallende onderzoeken en vondsten uitgekozen.

Dit jaar wordt de groep chroniqueurs gevormd door Paul Franzen (gemeente Nijmegen), Sigrid van Roode (regio Nijmegen), Arjan den Braven (AWN, afdeling Nijmegen en omstreken), Ilse Schuurin en Sharon van Vuuren (gemeente Tiel), Huib Jan van Oort (regio Rivierenland), Bert Fermin en Michel Groothedde (gemeente Zutphen en

gemeente Doesburg), Chris Nieuwenhuize en Huib de Kruijf (AWN, afdeling Zuid-Salland, IJsselstreek en Oost-Veluwezoo), Martijn Defilet en Leo Smole (gemeente Arnhem), Masja Parlevliet en Janneke Zuyderwyk (gemeente Apeldoorn), Maarten Wispelwey (regio Noord-Veluwe), Peter Schut (regio Gelderse Vallei) en Annemieke Lugtigheid (regio Achterhoek).

Het Gelders Archeologisch Centrum (GAC) heeft dit jaar een podium geboden aan zes onderzoekers – Rengert Elburg, Johann Friedrich Tolksdorf, Thomas Reuter, Emilie Winckel, Bernd Liesen en Clarissa Agricola – die door hun materiaalstudies bijdragen aan het toegankelijk maken van de archeologische collectie van het GAC voor het publiek.

Mieke Smit, vicevoorzitter Gelderse Archaeologische Stichting

Gemeente Nijmegen

Nijmegen – dijkteruglegging, archeologische begeleiding 2015 Periode: bronstijd-nieuwe tijd

In 2015 zijn diverse grote en kleinere projecten binnen de gemeente uitgevoerd. Daaronder was het laatste veldwerk in het kader van het jaren durende project ‘Ruimte voor de Waal’, het onderwerp van de studiedag van de Gelderse Archaeologische Stichting in 2016. In 2015 concentreerde het onderzoek zich onder andere op de geschiedenis van de dijken langs de Waal met een profiel door de oude Oosterhoutsedijk, voordat deze afgegraven werd.

Onder grote belangstelling wordt de opbouw van de Oosterhoutsedijk onderzocht (foto P. Franzen)

De funderingen van Muis Sacrum, blootgelegd tijdens het archeologisch onderzoek in 2015 (foto L. Smole)

Gemeente Arnhem

Arnhem – Muis Sacrum, archeologische begeleiding 2015 *Periode: late middeleeuwen-nieuwe tijd*

In oktober en november 2015 heeft Team Archeologie van de gemeente Arnhem een archeologische begeleiding uitgevoerd aan de zuidzijde van Muis Sacrum. Hier wordt een nieuwe concertzaal gebouwd. Bij het bouwrijp maken zouden de funderingen van het oude Muis Sacrum verstoord kunnen worden. Muis Sacrum, gebouwd in 1847, is een markant gebouw. Het muziektheater is gesitueerd in een park net buiten de historische binnenstad, ten oosten van de Velperpoort. Dit park, ontworpen door J.D. Zocher jr. (1791-1870), werd in het begin van de negentiende eeuw aangelegd op de geslechte vestingwerken van Arnhem. In de bouwput konden dus ook de in de grond resterende delen van deze vestingwerken, met name van het ravelijn Sourevanger, worden aangetroffen.

Tijdens de archeologische begeleiding zijn verschillende bouwfases van Muis Sacrum aangetroffen. Deze waren te dateren aan de hand van overvloedig kaart- en fotomateriaal dat van het bekende gebouw beschikbaar is. Tijdens de documentatie zijn ook

vondsten gedaan die herinneren aan de diverse bouw- en herstelwerkfasen, zoals een kleipijp uit de insteek van het oudste muurwerk tot een pakje shag, ingebed in een betonnen fundering uit 1983.

De oudste fundering van Musis Sacrum bestond uit op staal gefundeerde bakstenen poeren met vertandingen. Daar waar deze fundering zich bevond ter hoogte van de toen al gedempte vestinggracht waren ter ondersteuning ronde, bakstenen pijlers in de grond aangebracht. Dit was geen overbodige luxe gezien de vele reparaties die in de loop der tijd aan het muurwerk werden uitgevoerd.

De voormalige vestinggracht kon exact worden ingemeten, een verrijking bij het interpreteren van historisch kaartmateriaal. Opmerkelijk was dat er geen stenen funderingen van het ravelijn werden aangetroffen. Dit vestingwerk bestond vrijwel zeker alleen uit een aardlichaam. Verder bleek dat het ravelijn zowel aan de oost- als aan de westzijde omgracht is geweest. Bekende historische kaarten situeren de gracht aan de westzijde dichterbij de stad dan uit de begeleiding blijkt.

De oudste sporen betreffen een oude akkerlaag met daaronder een mogelijk vroeg-middeleeuwse of zelfs prehistorische, vondstloze kuil. De akkerlaag is bewaard gebleven onder het voormalige ravelijn. Uit de akkerlaag is kogelpotaardewerk verzameld dat alleen globaal te dateren is in de periode tussen 700 en 1300.

Leo Smole

Arnhem-Meinerswijk, visualisatie castellum

Periode: eerste-tweede eeuw n.Chr.

In 1979 trof prof.dr. W.J.H. Willems in Meinerswijk delen van castellum Meinerswijk aan. In een proefsleuf werden het grachtenstelsel en een hoekpunt van een gebouw aangesneden. Dit gebouw bleek tijdens later onderzoek in 1991/92 de principia te zijn, het hoofdkwartier. Laatstgenoemd onderzoek werd uitgevoerd op initiatief van de Stichting Archeologie en Historie Polder Meinerswijk en de gemeente Arnhem. Bij hen bestond de wens om de geschiedenis van Meinerswijk voor het voetlicht te brengen, met een prominente plaats voor het castellum. De gehele plattegrond van de principia werd blootgelegd, evenals delen van de castellummuur en de achterpoort.

Na het onderzoek in 1991/92 is door de Stichting Visualisatie Castellum Meinerswijk samen met de gemeente Arnhem gewerkt aan het zichtbaar maken van het castellum. Ondanks fraaie plannen voor het castellum, gelegen in een overlaatgebied van de Rijn, woog het verbod op bouwen in uiterwaarden zwaarder en kwam het niet tot uitvoering. Tot 2015. In het kader van de uitwerking van de gebiedsvisie Stadsblokken-Meinerswijk is het plan weer opgepakt en dat heeft er toe geleid dat het castellum na 2000 jaar weer beleefbaar is, dankzij een samenwerking tussen gemeente, Rijkswaterstaat, Staatsbosbeheer en de Stichting Visualisatie Castellum Meinerswijk.

Een belangrijke randvoorwaarde was dat de visualisatie niet beperkend zou werken

De visualisatie van het castellum Meinerswijk, gezien in noordelijke richting (foto M. Defilet)

op de waterbergingsfunctie van de polder. Vandaar dat alleen de ‘met de rivier meelopen-
de’ muren zijn gevisualiseerd. De vulling van de gebruikte schanskorven bevat een zeke-
re symboliek: de onderste laag zwart beton refereert aan de Bataafse Opstand in 69 na
Christus, toen het fort in brand werd gestoken. De middelste laag kalksteen symboliseert
de steenbouwfase van het castellum (175-275 n.Chr.) en de bovenste laag van gebroken
dakpannen verwijst naar de dakbedekking van het stenen castellum. Informatieborden
en doorkijkpanelen vertellen het verhaal en bieden een completer beeld.³⁶

Met de visualisatie van het fort is een lang gekoesterde wens vervuld. Castellum
Meinerswijk, veelal met *Castra Herculis* geïdentificeerd, maar sinds kort ook met
Levefanum, is het enige castellum in Gelderland, waarvan de locatie exact bekend is. Voor
de Gelderse limes, en in breder verband voor de Nedergermaanse limes, die op de voorlo-
pige lijst van UNESCO-werelderfgoed is geplaatst, is het een wezenlijk onderdeel.

Arnhem – Spijkerkwartier, opgraving 2015
Periode: vijftiende-zestiende eeuw

Het Spijkerkwartier is een Arnhemse wijk die na 1850 ontstond. Grote delen van de ves-
ting waren gesloopt en de stad kon zich in oostelijke richting uitbreiden. Historisch
kaartmateriaal van vóór de negentiende eeuw toont een aantal spijkers, waarnaar de late-
re wijk werd vernoemd: het Graven Spijker (oudste vermelding 1572), het Geldersch
Spijker (1617) en het spijker, waaraan de naam ‘Den Hertog’ wordt verbonden (1612).

BESTUURLIJKE VERNIEUWING IN HET HERTOGDOM GELRE

De leenstadhouders van Karel de Stoute (1473-1477)

door

HENNY DENESSEN

Na zijn verovering van het hertogdom Gelre in 1543 zette keizer Karel v een aantal bestuurlijke hervormingen in gang.¹ Het bestuur vóór 1543 onder hertog Karel van Gelre (1492-1538) was in hoge mate een persoonlijk bewind geweest. Er was onder hem en zijn opvolger Willem van Kleef (1538-1543) wel een permanente hertogelijke raad, maar deze voerde zonder specialisatie alle taken uit op het gebied van bestuur, rechtspraak, toezicht en financiën. Dat wil niet zeggen dat het een hoogmiddeleeuwse *curia* was, er was zeker sprake van professionalisering: de bezetting bestond naast de traditionele leden van de ridderschap uit een aantal juristen. De nieuwe Habsburgse overheid kon zo dus mede voortbouwen op structuren die al in ontwikkeling waren.² Het grote verschil was dat de bestuursorganen en de taken en bevoegdheden van de diverse functionarissen meer werden geformaliseerd en gedetailleerd werden vastgelegd. Hieruit krijgt men al gauw de indruk dat de bestuurlijke modernisering van het middeleeuwse hertogdom Gelre pas vanaf 1543 haar beslag heeft gekregen. Dit beeld behoeft correctie en lijkt grotendeels te zijn bepaald door de omstandigheid dat deze vernieuwingen tot nu toe van de Gelderse historici meer aandacht hebben gekregen dan die in de voorgaande decennia. In dit artikel wil ik nader ingaan op een van de vele bestuurlijke hervormingen die hertog Karel van Bourgondië (de Stoute) in zijn regeerperiode (1473-1477) in Gelre invoerde. Het betreft het stadhouderschap van de lenen dat ook bij de bestuurlijke hervorming van na 1543 werd geregeld, maar waarvoor het fundament werd gelegd door deze overgrootvader van keizer Karel.

Een vast ambt van stadhouder van de lenen bestond voor 1473 in Gelre niet. De hertogen handelden de beleningen in principe zelf af, soms reisden leenhouders hem daarom zelfs na als hij in de buurt was.³ Als ad-hocfunctie kwam het leenstadhouderschap wel voor,⁴ maar de hertogen hechtten blijkbaar nog aan het persoonlijke aspect van de leenband. Hetzelfde gold voor vele andere vorsten van laatmiddeleeuwse territoria, zowel ten oosten als ten westen van Gelre, waaronder ook de hertogen van Bourgondië.⁵ Hertog Karel de Stoute had na zijn verovering van Gelre in 1473 echter geen tijd om te blijven voor de noodzakelijke leenverheffingen van de leenhouders, in het najaar zou hij keizer

HANDEL EN TRANSPORT IN TIJDEN VAN OORLOG

Een analyse van een internationaal conflict voor de Gelderse Zuiderzeekust in 1543

door

MAARTJE A.B.*

Oorlog zorgt over het algemeen voor grote moeilijkheden in het handelsverkeer; dat was in de zestiende eeuw niet anders dan tegenwoordig. Het garanderen van de veiligheid van mensen en goederen onderweg is één van de vraagstukken waar kooplieden en transporteurs in tijden van conflict hun hoofd over breken. Onrust in het gebied waar een route doorheen loopt, betekent immers onvermijdelijk een groter risico voor het transport van waren, zeker als de landsheer van de vervoerder of handelaar betrokken is bij het conflict dat in die regio speelt.

In de eerste helft van de zestiende eeuw zagen kooplieden en schippers uit onder andere Overijssel en Gelre zich meermalen geconfronteerd met het vraagstuk hoe zij hun handelsactiviteiten zo goed mogelijk konden voortzetten. De Bourgondisch-Habsburgse vorsten probeerden in die periode namelijk alle territoriale gebieden rond de Zuiderzee onder hun directe heerschappij te brengen, waarbij ze in conflict kwamen met de hertog van Gelre. Het stokken van handel en transport kon grote gevolgen hebben voor het welzijn in de steden.

In 1542 en 1543 – tijdens de laatste fase van de zogenaamde Gelderse oorlogen om de heerschappij van Gelre – zochten de Gelderse en Overijsselse steden dan ook actief naar een manier om de effecten van het dreigende geweld te beperken. Ze vonden een oplossing in de vorm van een verdrag dat onder andere de ongehinderde doorgang van schepen van beide zijden over de Zuiderzee en de IJssel moest garanderen. Hoewel afspraken er op papier mooi uit konden zien, betekende dat niet dat ze in de praktijk altijd werden nageleefd. Een reeks klachten over aanhoudingen bij de Gelderse Zuiderzeekust bij

* Met dank aan Henk Hovenkamp, die mij wees op het bestaan van de correspondentie over de aanhoudingen in 1543 bij Harderwijk in het Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe en me kennis liet maken met het lezen van Middelnederduits. Ook wil ik graag Bert Roest, Louis Sicking, Wouter Egelmeers en de redactie van *Bijdragen en Mededelingen Gelre* bedanken voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel. De verantwoordelijkheid voor het eindresultaat blijft natuurlijk geheel voor mijn rekening.

TUSSEN REPUBLIEK EN RIJK

De Batenburgse muntslag onder graaf Maximiliaan van Bronkhorst (1615-1624)

door

STEFAN GROPP

De heren van Bronkhorst kwamen in de loop van de veertiende eeuw door huwelijken in het bezit van de heerlijkheden Batenburg en Borculo. In 1402 werd daar nog Anholt bijgevoegd. Een eeuw later kwam evenwel een eind aan deze situatie toen Jacob van Bronkhorst, heer van Batenburg en Anholt op last van Karel van Gelre (r. 1492-1538) gevangen werd genomen en vervolgens al zijn bezittingen verloor. Hoewel Batenburg en Anholt geen Gelderse lenen waren, maar als vrije Rijksheerlijkheden rechtstreeks onder de keizer vielen, werd Batenburg pas na het sluiten van een vrede met de hertog van Gelre in 1513 teruggegeven. Anholt bleef vooralsnog in Gelderse handen. Nadat de zoon van Jacob van Bronkhorst in 1525 zonder erfgenamen was overleden, vond een opdeling van diens bezittingen onder de andere takken van het geslacht Bronkhorst plaats. Batenburg viel daarbij uiteindelijk toe aan de heren van Stein. Een van hen, Willem van Bronkhorst, heer van Batenburg en Stein, sloot zich bij de Opstand aan. Voor het Hof van Gelre en Zutphen was dit in 1569 reden om Batenburg in beslag te nemen. Dit bleef evenwel zonder ernstige gevolgen, want toen Willem van Bronkhorst in juli 1573 bij de poging het belegerde Haarlem te ontzetten sneuvelde, kon de familie het bezit van Batenburg voor zijn onmondige zoon veiligstellen. Na het kinderloos overlijden van Willems zoon Herman Diederik in 1602, gingen de heerlijkheden Batenburg en Stein over aan diens neef graaf Maximiliaan van Bronkhorst, heer van West-Barendrecht. Maximiliaan was de zoon van Karel van Bronkhorst en diens echtgenote Alverade van Vlodrop. Anders dan zijn oom en zijn in 1580 te Keulen vermoorde vader, koos Maximiliaan van Bronkhorst de Spaanse zijde. Hij was derhalve in talrijke geschillen met de Staten-Generaal verwickeld. Zo beweerden de Staten-Generaal dat Batenburg een Gelders leen was en niet, zoals Maximiliaan van Bronkhorst volhield, een vrije Rijksheerlijkheid.¹

De positie van Batenburg tussen de Republiek der Verenigde Provinciën en het Heilige Roomse Rijk wordt ook duidelijk op het gebied van de muntslag. Op grond van het feit dat men het muntrecht in vroegere tijden van Duitse keizers en koningen had ontvangen, was men formeel verplicht zich te houden aan alle bepalingen van het Rijk inzake de Munt. Omdat de heerlijkheid omringd werd door gebied dat tijdens de Opstand

‘HIER IS NATUUR MET KUNST GEPAARD’

Het buitenleven van regentenfamilie Brantsen

door

ELYZE STORMS-SMEETS

Hoe het zij, Rhederoord is één van de fraaiste landgoederen in ons land geworden, dankzij de goede zorgen en uitbreidingen door opeenvolgende eigenaren en het is te hopen, dat het als zodanig nog vele jaren zal blijven. Al is Rhederoord geen natuurmonument, zolang het buiten zal bestaan zal het een monument blijven om de gedachten aan zijn stichters en helpers levendig te houden.

Zo schrijft de bekende landschapsarchitect Leonard Antonij Springer (1855-1940) in 1930 in het tijdschrift *Onze Tuinen*. Stichters en opeenvolgende eigenaren van Rhederoord waren de families Everwijn, Kelffken en Brantsen: Arnhemse regenten die aan elkaar gelieerd waren en in de omstreken van Arnhem vanaf de zeventiende eeuw vele buitenverblijven creëerden. Denk aan Warnsborn, Zypendaal, Rhederoord en de Menthenberg. Over de familie Brantsen zijn reeds veel bijdragen verschenen, doch vaak spitsen deze zich toe op één familielid of op één bezitting. In dit artikel staat het buitenleven van de regentenfamilie Brantsen in Arnhem en omstreken centraal, waarbij de vraag zich aandient op welke wijze de familie van ‘de Soete Ruste van een aangenaam Buijtenleven’ genoot.¹ Of was hier meer aan de hand? Probeerde de familie als onderdeel van een steeds machtiger wordende stedelijke elite haar status en macht te etaleren in haar buitenverblijven? Dit artikel onderzoekt thema’s zoals propaganda, manifestatie, identiteit en netwerkvorming, die menigmaal onderwerp van studie zijn geweest bij stadhoudelijke en adellijke families, doch nauwelijks bij regentenfamilies in Oost-Nederland.²

Theoretisch kader: van *power houses* tot *polite landscapes*

Dergelijke vragen zijn gediend bij een theoretische inkadering. Binnen de Nederlandse vakgebieden van de historische geografie en landschapsgeschiedenis,³ is de aandacht voor esthetische landschappen en de wensen en keuzes van individuen nog beperkt.⁴ Dat lijkt met de methode van de landschapsbiografie wel verbeterd te zijn. Terwijl er in de jaren

Foto van Jacob Mattheus de Kempnaer, circa 1860 door de Haagse fotograaf Robert Severin, 'Photograph du Roi', die zich in september 1860 op Noordeinde 109 te 's-Gravenhage vestigde. De Kempnaer draagt op deze atelierfoto niet zijn Grootkruis in de Orde van de Nederlandse Leeuw, dat hem in november 1848 werd verleend (archief familie De Kempnaer, Wassenaar)

‘EEN AFWISSELING VAN HEERLIJKE UITZIGTEN’

Jacob Mattheus de Kempnaer (1793-1870) en zijn buitenplaats Bato's Wijk te Oosterbeek

door

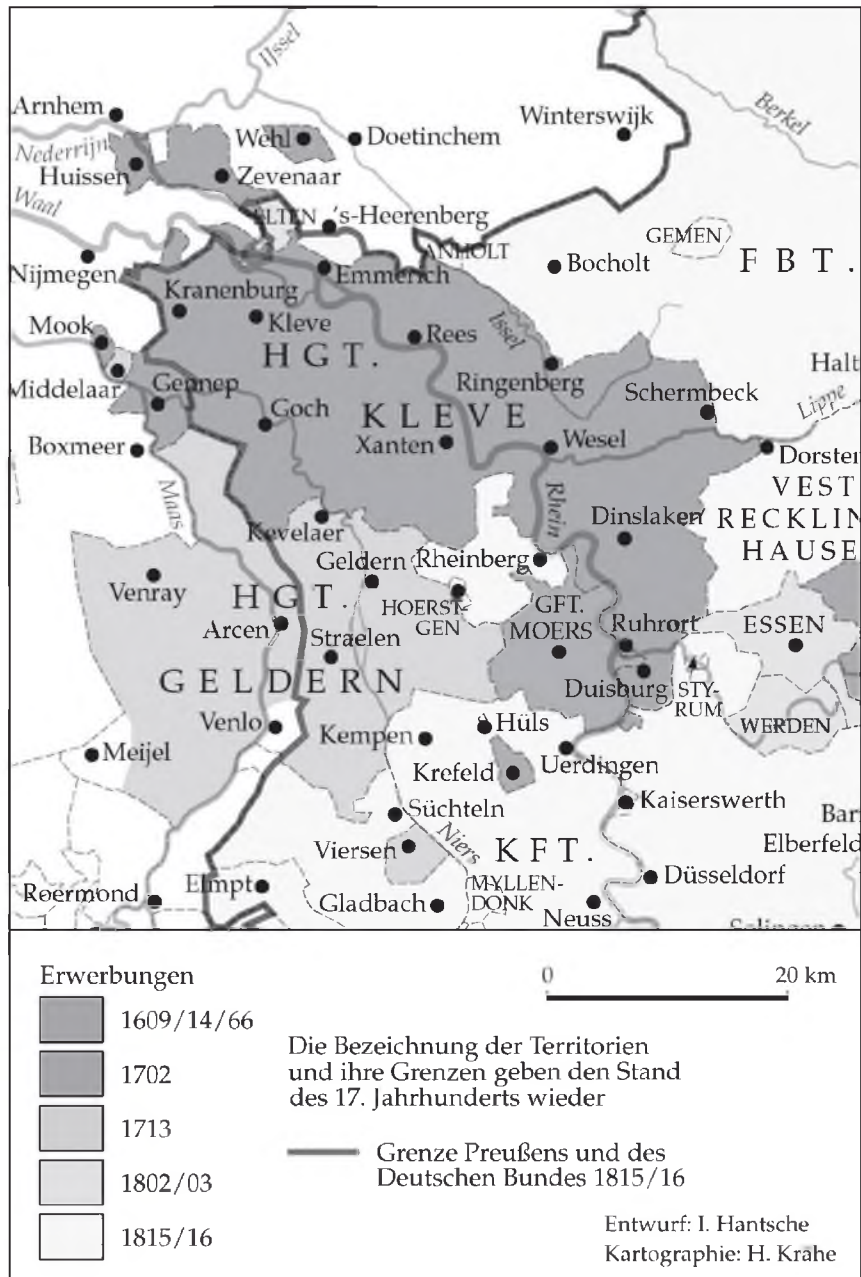
JOHAN CAREL BIERENS DE HAAN

Jacob Mattheus de Kempnaer (1793-1870) – hierna aangeduid als ‘JM’ – werd geboren op 6 juli 1793 te Amsterdam; zijn ouders waren Pieter Pama de Kempnaer (1762-1841), koopman en handelaar op Oost en West Indië, en kapitein in de schutterij te Amsterdam en Susanna Weveringh (1765-1853); zij trouwden in 1789.¹

Jacob Mattheus was aanvankelijk – op aandrang van zijn familie – bestemd voor een theologische studie te Amsterdam, maar na het verlaten van de Latijnse school verruilde hij het perspectief op de kansel voor dat op de rechtszaal. Hij begon in 1811 eerst in Amsterdam bij prof. H.C. Cras en in hetzelfde jaar, toen vader Pieter Pama de handel vaarwel had gezegd, en het gezin naar Leiden verhuisde, schreef hij zich in aan de Leidse Hogeschool om rechten te gaan studeren. In 1815 onderbrak hij zijn studie van juli tot oktober en toonde hij zijn vaderlandslievendheid met zijn deelname als flankeur in de vrijwillige compagnie Leidse jagers aan de slag bij Waterloo.² Een half jaar na terugkomst uit België sloot Jacob Mattheus zijn studie in Leiden af met een dissertatie, getiteld *Specimen exhibens quaestionum juridicarum sullogen*, die hij op 13 mei 1816 in het Groot Auditorium van het Academieggebouw aan het Rapenburg met goed gevolg verdedigde.

Twee maanden later, op 19 juli 1816 vertrekt hij uit Leiden en arriveert de volgende dag in Arnhem, waar hij zijn werkzame leven als advocaat begint. Hij was de eerste van zes generaties advocaten in Arnhem in zijn familie en werd de naamgever van het kantoor dat in 2016 het tweede eeuwfeest viert. De dag van aankomst start hij met een financiële administratie, waarin hij in zijn fijne handschrift alle inkomsten en uitgaven noteert. Dit heeft hij op uiterst nauwgezette wijze – uiteindelijk in vier aansluitende delen – voortgezet tot 7 februari 1870, vijf dagen voor zijn dood.³ Deze boekhouding van JM vormt de rode draad in mijn bijdrage over de persoonlijke levenssfeer en wooncultuur in Arnhem van JM en zijn gezin in de bundel die onlangs verscheen ter gelegenheid van genoemd jubileum van advocatenkantoor De Kempnaer.⁴

JM bouwde als advocaat in het oosten van het land een bloeiende praktijk op, met onder meer diverse landgoedeigenaren als cliënten. Van 1831 tot 1849 was hij tevens rijksadvocaat. Hij ontwikkelde zich tot een ervaren bestuurder en een welbespraakt redenaar. In

Karte 1. Preußens Erwerbungen am Niederrhein bis 1816 und die Festlegung der neuen Grenze zu den Niederlanden 1815/1816 (I. Hantsche, *Atlas zur Geschichte des Niederrheins* (Bottrop/Essen 2004⁵) 97)

DAS HERZOGTUM KLEVE ZWISCHEN 1794 UND 1816

VON

IRMGARD HANTSCHÉ*

Der historische Anlass für das Symposium *Wisselende politieke en culturele grenzen van de provincie Gelderland door de eeuwen heen*, das am 5. März 2016 in Huissen stattfand, war die Festlegung der niederländisch-preußischen Grenze durch den Wiener Kongress in den Jahren 1815/16, von der auch Huissen betroffen war, das bis 1816 zum Herzogtum Kleve gehörte. Daran erinnert noch heute das Huissener Stadtwappen, das den klevischen Schwan abbildet – wenn auch in entgegengesetzter Blickrichtung. Bei der Neufestlegung der Grenze erfolgten vor allem wichtige Gebietsveränderungen an der Maas, bei denen Preußen den westlichen – und größten – Teil des ehemaligen Oberquartiers Geldern sowie das klevische Gebiet von Gennep mit Mook an die Niederlande abtrat (vgl. Karte 1). Die neue Grenze wurde hier circa 3 Kilometer östlich der Maas gezogen. Diese sogenannte Kanonenschusslinie¹ bildet – von geringen Ausnahmen abgesehen – bis heute die Staatsgrenze zwischen dem Königreich der Niederlande und der Bundesrepublik Deutschland.

Doch auch nördlich von Kranenburg und Emmerich wurden Grenzveränderungen vorgenommen, die zwar weniger umfangreich waren, für Huissen aber von besonderer Bedeutung sind. Der Hauptstreitpunkt waren die preußischen Exklaven² innerhalb des niederländischen Gebiets, die auf mittelalterlichen klevischen Besitz zurückgingen. Bereits 1795 hatte die Batavische Republik versucht, die Klever Exklaven von Preußen zu erhalten, doch erst am 13. Februar 1815 erklärte Preußen sich nach langem Hin und Her zur endgültigen Abtretung bereit, die dann am 9. Juni 1815 in Artikel 25 der Wiener Kongressakte festgeschrieben wurde. Die tatsächliche Übergabe der klevischen Exklaven an das Königreich der Niederlande erfolgte allerdings erst 1816. Als Ausgleich erhielt Preußen geringe Gebietszuwächse bei Emmerich sowie die kleine niederländische

* Leicht erweiterte Fassung des Vortrags beim Symposium *Wisselende politieke en culturele grenzen van de provincie Gelderland door de eeuwen heen* der Vereniging Gelre in Huissen am 5. März 2016.

Die Karten, die im Original farbig sind, konnten in diesem *Bijdragen en Mededelingen Gelre* nur im Schwarz-weiß-Druck wiedergegeben werden. Dadurch wird ihre Lesbarkeit und Aussagekraft leider sehr stark beeinträchtigt.

IN NAAM EN VAN WEGE ZYNE
MAJESTEIT, DEN KONING DER
NEDERLANDEN, PRINS VAN
ORANJE NASSAU, GROOT
HERTOG VAN LUXEM-
BURG, ENZ., ENZ., ENZ.

DE GOUVERNEUR DER PROVINCIE GELDERLAND,
Aan de Ingezetenen der Districten, tot het Hertogdom Cleve behoord hebben-
de, doch bij het Tractaat van Wenen, van den 31 Mei 1815, aan het Koninkrijk
der Nederlanden gecedeerd;

Na het doorworstelen van den edelen strijd der te zaamen verbondene Mogendheden, tegen de overweldiging der heerschzucht,
zyn de Hooge Gesllicerden, by het Vredes Tractaat van Parys van den 30 Mei 1814, werkzaam geweest, om aan het zoo
lang geteisterd Europa, onder des Hemels zegen, eene duurzame rust te verzekeren.

Bij de vestiging van het Koninkrijk der Nederlanden, bij het Weener Tractaat van den 31 Mei 1815 voltooid, heeft het Zij-
ne Majesteit den Koning van Pruisen goedgeacht, aan Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden afstaan, de Enclaves
Huisen, Malburgen, de Iymers, met de Stad Zevenaar, en de Heerlijkheid Wehl.

De onderhandelingen, over de in werking stelling van dit Tractaat, zijn nu zoo ver gevorderd, dat Gijlieden, op heden,
uit den Eed van trouw aan Zijne Majesteit den Koning van Pruisen gedaan, zijt ontlagen.

Vol van dankbaar gevoel voor de weldaden onder de Vaderlijke Regering van FREDRIK WILHELM genoten, gaat gij
nu over onder die van den Koning der Nederlanden, WILLEM DEN EERSTEN, in wiens naam wij op dit oog-
blik bezit nemen van het Oppergebied over de reeds genoemde Districten; dezelve van nu af aan verklarende uit te
maken een gedeelte van het Koninkrijk der Nederlanden, en wel bijzonder van de Provincie Gelderland, alles onvermin-
derd de nadere schikkingen, omtrent de eigentlijke limietcheiding, tuschen de wederzijdse Gouvernemeten te beramen.

Door uwe Aardrijkskundige ligging en Commercieele belangens, tot Gelderlands Ingezetenen; in naauwe betrekking staande,
van die Provincie ook reeds eenmaal een gedeelte hebbende uitgemaakt, wordt Gijlieden thans met alle de Nederlanders vereenigd,
onder het Bestuur van het KONINGLYK HUIS VAN ORANJE, de Nakomelingen van dien onsterfelijken Grondleg-
ger der Nederlandische vrijheid, wiens naam de harten van het thans levend geslacht alnog van dankbaarheid doet gloeien.

Uit hoofde van de magt aan ons gegeven, continueren Wij provisioneel in hunne functien, alle thans in de gezegde
Districten bestaande Amptenaren, met last om hunne Bedieningen provisioneel, op den tegenwoordigen voet en onder hunne
verantwoordelijkheid, te blijven waarnemen, en voorts na te komen alle zoodanige bevelen, als aan hen door de verschillende
Hooge Amptenaren in deze Provincie, ieder voor zoo veel deszelfs Departement aangaat, zullen worden gegeven.

Leef alle te zamen, Ingezetenen der gezegde Districten, lang en gelukkig onder de Vaderlijke Regering van den Koning der
Nederlanden; bebouwt in rust en vrede uwe Akkers; dat uwe Koophandel bloei; brenge onder eene Regering, welke alle
Godsdienstige gezindheden gelijkelijk bestuurt, aan het Opperwezen gemeenschappelijk zoodanige hulde toe, als met uwe
gevoelens het meest overeenkomt, en laat aan uwe nakomelingen over, de nagedachtenis van den, onder het bestuur van het
KONINGLYK HUIS VAN ORANJE, vernieuwden bloei van Uw dierbaar Vaderland.

Lang leve Willem de Eerste, Koning der Nederlanden!

ZEVENAAR, den 1 Junij 1816.

De Gouverneur voornoemd,

V A N L Y N D E N.

TE ARNHEM BY A. VAN GOOR, Provincialen Drukker.

De proclamatie van 1 juni 1816 zoals afgekondigd door gouverneur J.C.E. van Lynden op de markt van Zevenaar
(Streekarchivariaat De Liemers en Doesburg, Nieuw archief Zevenaar, inv.nr. 22)

‘VERBITTERING DER GEMOEDEREN IN DEZE STREKEN’

Identiteitsvorming in de voormalige Kleefse enclaves in Gelderland
en de moeizame integratie in Nederland, 1816-1866

door

DIRK LUEB*

Het Gelderse dorpje Wehl haalde in juni 1866 het Binnenlandkatern van het *Algemeen Handelsblad* en werd zo landelijk nieuws.¹ De gemeente vierde destijds dat zij vijftig jaar tot het Koninkrijk der Nederlanden behoorde en dat ging gepaard met veel nationalistisch vertoon. Samen met de gemeenten Huissen, Duiven en Zevenaar – eeuwenlang Kleefse en later Pruisische enclaves binnen Gelders grondgebied – was Wehl op 1 juni 1816 overgedragen aan de Nederlandse autoriteiten.² De dorpen Lobith, Hulhuizen, Kekerdom en Leuth volgden op 7 maart 1817. Anno 2016 profileren de voormalige Kleefse enclaves zich nog steeds met hun Kleefse verleden. In Huissen herdenkt men jaarlijks het Beleg en Ontzet van 1502, toen Kleefse troepen de stad redden van een Gelderse belegering. Bij de viering van het 700-jarig bestaan in 2014 presenteerde Huissen zich zelfs expliciet als ‘Kleefse stad in Gelderland’.³ In Wehl werd recentelijk de oude gemeentevlag van stal gehaald, waarvan de kleuren verwijzen naar het familiewapen van de Pruisische familie Von der Goltz die in de achttiende eeuw de scepter zwaaide over de enclave.⁴ Ook de (voormalige) gemeentewapens van Duiven, Zevenaar en Huissen verwijzen naar de banden met Kleef. Het wapen van Zevenaar is een rechtstreekse kopie van dat van het voormalige hertogdom, terwijl de Kleefse karbonkel ook in het wapen van Duiven voorkomt. Op het huidige gemeentewapen van Lingewaard – waartoe Huissen sinds 2001 behoort – prijkt nog steeds de Kleefse zwaan die verwijst naar de Zwanenridder uit de ontstaansmythe van Kleef. Tegenwoordig pronkt men dus met het Kleefse verleden, maar in 1866 presenteerde Wehl zich juist als Nederlands en werd er met geen woord gerept over Kleef. Dit doet de vraag rijzen wat de overdracht in 1816/1817 betekend heeft voor de identiteit van deze gebieden.

* Dit artikel is tot stand gekomen in het kader van de leerstoel Gelderse Geschiedenis aan de Radboud Universiteit. Ik wil prof. dr. Dolly Verhoeven bedanken voor haar waardevolle commentaar en de kans die ik gekregen heb mij te ontwikkelen in dit verband.

‘GENOEGLIJK ONDERONSJE’ OF ‘TOTALE OORLOG’?

Regionale identificatie en Gelderse ontmoetingen in het Nederlandse voetbal

door

JON VERRIET

In 1895 vond in Arnhem een opmerkelijke voetbalwedstrijd plaats: Vitesse en Quick Nijmegen troffen elkaar voor het eerst in de Gelderse competitie, spelend om de regionale eer.¹ Beide clubs droegen de kleuren van hun stad: het Arnhemse blauw-wit en het Nijmeegse rood-zwart. De vele ontmoetingen tussen de twee ‘heerenclubs’ – voordat Vitesse en NEC elkaar in competitieverband troffen in 1922, hadden Vitesse en Quick al 52 competitiederby’s gespeeld² – werden dan ook als stedenwedstrijden gezien.

Opvallend genoeg besloot Vitesse in 1900 echter dat het niet meer enkel Arnhem wilde vertegenwoordigen. De club claimde heel Gelderland te kunnen vertegenwoordigen: in haar nieuwe geel-zwarte shirts zou zij voortaan als enige de gehele provincie representeren. Voorzitter Chris Engelberts verklaarde: ‘Ik meen, dat daar waar wij ons nog steeds kunnen beroemen mede tot de beste clubs van Gelderland te behooren en onze vereniging gevestigd is in de hoofdplaats van die provincie wij ons met gerust geweten kunnen tooien met hare kleuren “geel-zwart”.’³ Zulke Gelderse exclusiviteitsaanspraken leven meer dan een eeuw later nog altijd voort. Zo hing vorig jaar in Gelredome, voorafgaand aan de derby tegen NEC, een groot spandoek met de tekst: ‘Sinds 1892 de nummer 1 van GELDERLAND’.⁴ Bovendien bezigen ook supporters van NEC en De Graafschap dergelijke aanspraken op Gelderse exclusiviteit.⁵

Sporthistoricus en geograaf John Bale meent dat fanatiek regionalisme het best zichtbaar is in de sport.⁶ Uit het bovenstaande blijkt hoe complex de relatie tussen voetbalclubs en hun plaats van herkomst kan zijn. Zowel bestuur als supporters construeerden namelijk actief een Arnhems én Gelders imago voor Vitesse. Symboliek speelt een belangrijke rol: clubkleuren, maar ook liederen, mascottes en logo’s kunnen kentekens zijn van plaatselijke dan wel regionale herkomst.

Deze bijdrage biedt een analyse van de wijze waarop drie Gelderse voetbalclubs – Vitesse, NEC en De Graafschap – en hun supporters de band met hun plaats van oorsprong uitdroegen, en hoe zij zichzelf zagen en door buitenstaanders werden gezien. Een factor van belang is hierbij de wisselwerking tussen het zelfbeeld van supporters en bestuur, en het beeld van buitenstaanders zoals journalisten en fans van andere clubs.

BOEKBESPREKINGEN

P. van der Heijden, *Grens van het Romeinse rijk. De limes in Gelderland* (Matrijs: Utrecht 2016) 160 blz., geïll.; ISBN 978-90-53453-27-8.

In dit boek vol cultuurhistorie over de Romeinen in Gelderland, geeft historicus en sociaal geograaf Paul van der Heijden een frisse nieuwe visie op de Romeinse grens hier aan de rand van het rijk. De Romeinse geschiedenis van Nederland wint steeds meer aan populariteit. Overal door Gelderland schieten de informatieve bordjes en kunstige visualisaties over de lokale Romeinse grens als paddenstoelen uit de grond. Het boek is geschreven met een duidelijk doel dat ons in het voorwoord wordt medegedeeld: het nomineren van de Neder-Germaanse limes voor de UNESCO-werelderfgoedstatus. Het schrijven van een boek alleen is daarvoor natuurlijk niet genoeg, maar versterkt de aanvraag voor de nominatie wel.

Dat wij nu vaak het woord ‘limes’ met ons hedendaagse woord ‘grens’ vertalen, volstaat niet meer bij wat we weten over het Romeinse verleden in onze streken. De auteur beschrijft dit begrip in zijn inleiding als volgt: ‘het is een ingewikkeld logistiek en infrastructureel verdedigingssysteem dat niet alleen per regio verschilt, maar ook in de ruim vier eeuwen van zijn bestaan van gedaante is veranderd’. Het boek gaat lang niet alleen over de Romeinse fortificaties in Gelderland, maar neemt ook een groot deel van de cultuurgeschiedenis van het Romeinse rijk in Nederland in ogenschouw. De auteur toont zich zeer bekwaam in het begrijpelijk maken van soms erg complexe materie aangaande het Romeinse verleden. Dit publieksvriendelijke boek is onderverdeeld in vijf hoofdstukken die ons stapsgewijs meenemen naar een tijd die soms dichtbij, maar ons ook soms heel ver weg lijkt.

Alvorens de auteur ons binnenleidt in de kleurrijke wereld aan de rand van het Romeinse rijk, biedt hij een kader waarin wij de limes en haar functie kunnen begrijpen. De limes was eigenlijk nergens hetzelfde; het verdedigingssysteem werd, naar gelang het terrein van de grenszone, zo optimaal mogelijk ingericht. Dit is natuurlijk helemaal niet nieuw voor de lezer die al iets afweet van de Romeinse tijd. Wel is het een interessante be-